

Миколенко Т. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

СПЕЦИФІКА ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ВАГОВОЇ ОЗНАКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ВІДНОСНІСТЬ РІВНОВАГИ

Анотація. У статті виявлено типологічну специфіку української мови – вживання двох прикметників на позначення збільшеної ваги об'єктів. Проаналізовано ад'єктиви «важкий» і «тяжкий» у координатах семантики, частотності, синонімії реалізації, термінотворення.

Ключові слова: типологія, прикметник, вагова ознака, синонімія.

Постановка проблеми. Прикметники є одним із класів, що відтворює національну самобутність мов. Зазначене яскраво демонструють відомі приклади своєрідності систем кольорних найменувань: у народів півночі є багато назв білого кольору, в японській мові є спеціальний ад'єктив на позначення зелено-голубого кольору тощо. Водночас тільки переорієнтація гуманітарних наук із предметогенного на антропологічний вектор у середині ХХ ст. привернула увагу дослідників до проблеми специфіки дескрипції і дескрипторів. До активного розвитку кольористики із часом приєдналися наукові опрацювання окремих ознак, зокрема й перцептивних прикметників, що нині активно завойовують лінгвістичну, психолінгвістичну, психологічну, філософську наукову площину, проте кількість наукових досліджень не може задовільнити відчутної потреби в осмисленні ознаки та її ролі в процесі зунісонування людини і світу. Злободенність студіювання сенсорної дескрипції акцентує зрослий інтерес до проблем перцептивно-аперцептивної діяльності людини, зрефлексований у порівняно новій науковій парадигмі – сенсорній лінгвістиці [13], у тематичних наукових дискусіях та конференціях тощо.

Актуальність вивчення перцептивної ознаки зумовлено підвищеним інтересом сучасних когнітологів до процесів, що ґрунтуються на тілесному досвіді людини, та важливою роллю дескриптивів у мовній свідомості етносу.

Метою статті є виявлення специфіки експлікації характеристики предметів за вагою в українській мові. Об'єктом аналізу є перцептивні доміанти на позначення збільшеної вагової ознаки – прикметники «важкий» і «тяжкий».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значущістю вагової характеристики об'єктів у житті людини зумовлено її різновекторне зацікавлення лінгвістами, зокрема й українськими мовознавцями, проте навіть побіжний огляд праць, присвячених ваговій ознаці, потверджує актуальність обраної теми дослідження: як не парадоксально, але більшість вітчизняних студій апробовано матеріалом інших мов, зокрема, англійської [10], польської [6], старогрецької [1], російської [12], отже, проблема специфіки вагової та псевдовагової характеристики в українській мові залишилася поза сферами дослідницьких інтересів.

Виклад основного матеріалу. Українські прикметники на позначення збільшеної вагової ознаки привертають увагу

насамперед із погляду типологічної перспективи. Як зазначають представники московської типологічної школи, закономірними можна вважати незбіги між кількісним і якісним наповненням матеріалу, обраного для зіставлення (певній лексемі відповідає кілька з аналогічним значенням в іншій мові, міжмовні аналоги різняться обсягом семантичного наповнення тощо). Кількісний незбіг під час формулювання окремої ознаки, за якого одній лексемі в якійсь мові відповідає кілька відповідників в іншій, пояснюють тим, що «лексема у своєму першому значенні може покривати більший пласт ситуацій (= більшу кількість фреймів), аніж еквівалентна їй лексема в іншій» [5, с. 247]. На тлі закономірної «невідповідності» ситуація із прикметниками на позначення ваги об'єктів у типологічній картині світу здається навіть дещо незвичною, оскільки в пласті індоєвропейських мов прикметники «тяжкий» і «легкий» чисельно тотожні: у французькій, англійській та сербській мовах російським ад'єктивом «тяжкий» і «легкий» відповідають дві антонімні лексеми (*lourd & léger, heavy & light, težak & lak*), які до того ж у семантичному аспекті виявляють симетрію, подібну до симетрії значень аналізованих лексем у російській мові [5, с. 250]. Водночас така відповідність не має універсального характеру, зокрема, у китайській мові існує два прикметники на позначення збільшеної ваги об'єктів, хоч вони не є абсолютними синонімами: ад'єктив “zhòng” описує збільшену вагу і з об'єктивного, і із суб'єктивного погляду та часто розвиває переносні значення з позитивною оцінкою, прикметник “chén” у переносних значеннях тяжіє до негативної констатації [5, с. 249].

Кожну закономірність, зокрема й існування кількісної і семантичної відповідності між «тяжкий» і «легкий», уявляють винятками, що вказують на нерівномірність і алогізм у розвитку окремих мовних явищ. Яскравим прикладом такого мовного феномена є наявність двох прикметників – «тяжкий» і «важкий» – на позначення збільшеної міри ваги об'єктів в українській мові.

Прототипний сценарій розвитку ад'єктивів на позначення збільшеної пондусної ознаки в усіх слов'янських мовах експліковано за допомогою рефлексів праслов'янського кореня *ten- (укр. «тяжкий», білор. «цяжкі», босн. “teški”, макед. «тежок», пол. “ciężki”, рос. «тяжелый», серб. «тешки», словац. “ťažký” словенск. “težak”, хорв. “teški”, чеськ. “těžký”). Ад'єктивні утворення з коренем -vag- (укр. «важливий», білор. «важны», болг. «важен», босн. “važan”, макед. «важен», пол. “ważny”, рос. «важный», серб. «важан», хорв. “važan”) теж принавнені у більшості слов'янських мов, проте семантичний профіль прикметників із цим коренем актуалізує аперцептивний компонент «значущість».

Отже, українська мова стоїть осібно в сучасній парадигмі рефлексії збільшеної вагової ознаки, використовуючи дві форми, які до того ж можна вважати синонімами, близькими до абсолютних. За матеріалами, презентованими в «Словнику української мови: в 11 т.» (далі – СУМ) [9, т. 1, с. 277; 9, т. 10, с. 343], лексеми «важкий» і «тяжкий» збігаються у двадцяти семантичних позиціях (значення, подані в СУМі через дві скісні риси, вважаємо окремими для детальності інформації; приклади скорочуємо до словосполучень – Т. М.): 1) який має велику вагу: *важкі бочки – тяжке відро*; 2) який має вагу більшу, ніж звичайно мають подібні предмети: *важкий колос – тяжке зерно*; 3) вигляд якого свідчить про велику вагу: *важкі колонади – тяжкі вежі*; 4) густий, щільний (про тканину): *важкі завіси – тяжкі платки*; 5) великий, масивний (про людину, тварину та їхні частини тіла): *важкі воли – тяжкий бугай*; 6) який здається значним вагою внаслідок втоми, слабості тощо: *з важкою головою – з тяжкою головою*; 7) позбавлений легкості, швидкості (про ходу, біг тощо): *важка хода – тяжка хода*; 8) який вимагає великого напруження, великих зусиль: *важка робота – робота тяжкая*; 9) який відбувається, проходить із напруженням, утрудненням: *важке зітхання – тяжке дихання*; 10) який несе із собою всілякі незгоди, труднощі, страждання: *важке пригноблення – становище тяжке*; 11) пов'язаний із фізичним чи розумовим напруженням, великими турботами або неприємностями; несприятливий: *важкий день – тяжкий день*; 12) сповнений труднощів, нестатків, горя: *життя важке – тяжке життя*; 13) значний за ступенем, силою прояву: *важка втома – тяжке лихо*; 14) великий, значний, який призводить до поганих наслідків: *важкі гріхи – тяжкі гріхи*; 15) який дуже вражає, викликає глибокі переживання: *важкі докори – тяжкі докори*; 16) сповнений фізичних мук, страждань; небезпечний: *важка хвороба – тяжка недуга*; 17) дуже сумний, гнітючий, безрадісний: *важкі думки – дума тяжкая*; 18) дуже густий, сильний і неприємний (про запах тощо): *важкий дух – тяжкий дух*; 19) який виражає суворість, похмурість: *важкий погляд – тяжкий погляд*; 20) вагітна: *ходити важкою – ходити тяжкою*. Поза межами мовних кореляцій залишилося порівняно мало матеріалу, проте його приналежність до семантичного поля тільки однієї лексеми – «важкий» – вияснює певну перевагу вказаної лексеми в процесі розвитку сучасних ад'єктивів: ВАЖКИЙ: 1) малорухливий, неповороткий: *важкі повіки*; 2) складний для розуміння, сприйняття: *важка задача*; 3) позбавлений чіткості, громіздкий, обтяжений деталями: *важкий стиль*; 4) обтяжливий, надмірний: *важкі податки*; 5) який свідчить про напружену, гнітючу обстановку: *важка тиша*; 6) який викликає або залишає після себе неприємне почуття: *важкі розмови*; 7) який темними фарбами, забарвленням справляє враження похмурості: *важкий тон*; 8) який повільно засвоюється організмом і викликає відчуття тягаря в шлунку (про їжу): *їсти щось важке*; 9) нелегкий для порозуміння, незлагодний у стосунках; непривітний (про людину та її вдачу): *важка вдача; важка людина*; 10) який нелегко піддається впливові, вихованню: *важка дитина; важкий учень*; 11) великий розмірами і потужний у дії: *важкі гармати*; 12) який має потужне озброєння, великокаліберну зброю: *важкий дивізіон, важкі танки*; 13) призначений для виробництва великих і потужних машин, верстатів тощо: *важке машинобудування*. Натомість сектор «індивідуальних» значень прикметника «тяжкий» значно менший: ТЯЖКИЙ: 1) значний за силою прояву; значний за глиби-

ною (про почуття, душевні страждання): *тяжка мука; тяжка журба*; 2) дуже густий, непроглядний (про туман, імлу тощо): *тяжкий туман*; 3) найгірший, найбільший: *тяжкі вороги*. Отже, незважаючи на семантичну близькість обох аналізованих дескрипторів, зазначаємо, що прикметник «важкий» у сучасній українській мові здатен відтворювати більшу кількість ситуацій порівняно із прикметником «тяжкий». Фіксуємо явну перевагу використання лексеми важкий у сучасній терміносистемі: *важка атлетика, важка вага, важка вагова категорія, важка вода, важкі ґрунти, важкі метали* тощо. В окремих випадках спостерігаємо існування в сучасному мовленні семантичних паралелей, не зафіксованих у СУМі; це стосується як використання прикметника «важкий» у ситуаціях, типових для використання прикметника «тяжкий», так і навпаки. Наприклад, разом зі словосполученням *важка тиша* в значенні «який свідчить про напружену, гнітючу обстановку» активно використовується *тяжка тиша* [2]; словосполучення *важкі розмови* в значенні «який викликає або залишає після себе неприємне почуття» корелює зі словосполученням *тяжкі перемовини* (*Тяжкі перемовини про це йдуть вже давно* [8]), кольори можуть бути і *важкими*, і *тяжкими* [4], паралельно з нормативним *тяжкий туман* нині активно побутує термін *важкий дим* [7] тощо. Нерівномірність уживання аналізованих прикметників, зокрема значну кількісну перевагу вживання слова «важкий» у поетичних, прозових та публіцистичних творах, засвідчують частотні словники української мови [14; 15; 16].

Спільність семантики зумовлює спільні синонімічні репрезентації. Так, в електронному словнику української мови [11] до слова «важкий» подано кілька ланцюгових реакцій, неодмінним складником яких є лексема «тяжкий»: **ВАЖКИЙ** (який має велику вагу, значний вагою) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про людину, тварину й частини їхнього тіла – значний розмірами; який вагою справляє враження значного) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про життя, життєві обставини, відрізок часу тощо – сповнений труднощів, горя, поневірянь тощо; пов'язаний із великими турботами або неприємностями) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (здійснення, проведення чи подолання якого потребує великих зусиль, крайнього напруження) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про почуття, переживання – значний за силою негативного прояву, який завдає душевного болю, страждань тощо) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про злочин, провину тощо – пов'язаний із дуже поганими вчинками та їхніми наслідками) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про повітря, запах – неприємний для вдихання, нюху) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про соціально-економічні чинники, обов'язки, турботи тощо – який надто обтяжує когось) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про фізіологічний процес – який відбувається, проходить із напруженням, утрудненням тощо) – *тяжкий*; **ВАЖКИЙ** (про ходу, біг тощо – позбавлений легкості, швидкості) – *тяжкий*.

Лексеми «важкий» і «тяжкий» виступають поруч у синонімічних низках інших домінант: **небезпечний** (який загрожує неприємними наслідками для здоров'я або життя): *серйозний, важкий, тяжкий* підсил. (про хворобу, рану, хворобливий стан). Водночас чимало прикладів засвідчують відсутність рівнозначності в семантичній структурі аналізованих лексем, оскільки в синонімічній низці зафіксовано тільки одну з обраних для вивчення лексем: **великий** (який значно перевищує звичайний, властивий даним предметам розмір, обсяг) – *важкий*; **великий** (який перевищує інші подібні за ступенем або силою вияву) – *важкий*; **дошкульний** (про слово, висловлення – який глибоко

вважає, ображає, сильно діє на когось у негативному плані) – *важкий*; **незлагідний** (який погано уживається з іншими людьми) – *важкий*; **повільний** (який повільно рухається, діє, робить щось) – *важкий* тощо. Несподівано низький рівень синонімії кореляції прикметників «важкий» і «тяжкий» експлікує словник визнаного майстра українського слова С. Караванського [3]. Автор пропонує дублети для значень: 1) важкий – *тяжкий, нелегкий, стопудовий*; тяжкий – *важкий, нелегкий, о. стопудовий*; 2) важкий (*гріх*) – *великий; неспокутимий, незамолимий*; тяжкий (*гріх*) – *великий, с. непростимий, смертельний*; 3) важкий – (*танк*) *потужний*; тяжкий – (*танк*) *потужний*; 4) важкий – (*хто незграбний, неповороткий, грузький*); тяжкий – (*хто огрядний, масивний, опасистий*); 5) важкий – (*час небезпечний*); тяжкий – (*час*) *трудний, скрутний*; 6) важкий – (*погляд суворий*); тяжкий – (*погляд похмурий, суворий*); 7) важкий – (*горе*) *глибокий*; тяжкий – (*горе*) *глибокий*; 8) важкий – (*запах*) *густий, сильний, неприємний*; тяжкий – (*запах*) *неприємний, сильний*. Натомість відсутність синонімів із коренем -тяж- спостерігаємо в десяти значеннях прикметника «важкий»: 1) (*брила*) *масивна*; 2) (*задача*) *складна*; 3) (*заробіток*) *трудний*; 4) (*податок*) *обтяжливий*; 5) (*гілля*) *обважніле*; 6) (*обставини*) *скрутні*; 7) (*настрій*) *гнітючий, безрадісний, похмурий*; 8) (*враження*) *невідрадне*; 9) (*повітря*) *несвіже*; 10) (*праця*) *виснажлива, с. каторжна*. Без альтернативи подано одинадцять значень слова «тяжкий»: 1) (*ноги*) *обважнілі*; 2) (*праця*) *виснажлива, сутужна, с. увередлива, каторжна*; 3) (*подих*) *напружений*; 4) (*сон*) *гнітючий*; 5) (*шлях*) *тернистий*; 6) (*міра вияву*) *значний, інтенсивний*; 7) (*докір*) *обтяжливий*; 8) (*крок*) *незграбний*; 9) (*хвороба*) *небезпечна*; 10) (*туман*) *густий, непроглядний*; 11) (*жінка*) *вагітна*. Як видно з матеріалу, спільного в синонімічних низках лексем «важкий» і «тяжкий» порівняно небагато.

Висновки. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігаємо експансію прикметника «важкий» у всіх сферах уживання, проте історична давність і високий рівень узусного використання прикметника «тяжкий» зумовлює і, на наш погляд, ще надовго збереже нетипову загалом для мовного розвитку ситуацію відносної рівноправності ад'єктивів «важкий» і «тяжкий» в українській мові, підтриману історичною традицією. Причини нетипової для слов'янського і постпраїндоевропейського світу кореляції українських прикметників «важкий» і «тяжкий» можуть полягати в процесі історичного розвитку аналізованих ад'єктивів, що і визнаємо найближчою перспективою роботи. У подальшому плануємо ввести перцептивні прикметники української мови до світової типологічної бази, конкретизувавши семантичні, граматичні, синтаксичні тощо аспекти функціонування перцептивних прикметників.

Література:

1. Антонюк С. Лексична синонімія тактильних прикметників у поезії Катулла. *Studia Linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 144–53.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський. Київ : Дніпро, 1992. 232 с. URL: https://www.youtube.com/watch?v=grDkN6k8V_0

3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ : БАК, 2012. 536 с. URL: http://hohlopedia.org.ua/slovnuk_synonimiv_karavanskogo/
4. Колірне коло. URL: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/1445>Поділ
5. Кюсева М., Ръжова М., Холкина М. Прилагательные ТЯЖЕЛЫЙ И ЛЕГКИЙ в типологической перспективе. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам ежегодной Международной конференции «Диалог», Бекасово, 30 мая – 3 июня 2012 г.* Вып. 11 (18); в 2 т. Т. 1: Основная программа конференции. Москва : Изд-во РГГУ, 2012. С. 247–255.
6. Левченко О. Опозиція «легкий – важкий» у фразеологічних системах. *Ученые записи Таврического национального университета им. В.И. Вернадского* : научный журнал. 2005. Т. 18 (57). № 2. С. 70–74.
7. Організація першого танцю, НОВИНКА! ВАЖКИЙ ДИМ (низький туман, який не піднімається вище 50 см, на основі сухого льоду). URL: <https://paramoloda.ua/vazhkyu-dym>
8. «Правий сектор»: що це було? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JoWWbRmjLm>
9. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
10. Сторчак О. Концепти ВАЖКИЙ і ЛЕГКИЙ у сучасному англійському дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2010. 18 с.
11. Український вікісловник. URL: https://uk.wiktionary.org/wiki/Головна_сторінка
12. Федотова О. Дериваційний потенціал прикметників зі значенням чуттєвого сприйняття в сучасній російській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 19 с.
13. Харченко В. Лингвосенсорика : фундаментальные и прикладные аспекты. Москва, 2012. 216 с.
14. Частотний словник сучасної української поетичної мови. URL: [http://www.mova.info/page3.aspx?l1=96\\$](http://www.mova.info/page3.aspx?l1=96$)
15. Частотний словник сучасної української публіцистики. URL: <http://www.mova.info/Page2.aspx?l1=91>
16. Частотний словник художньої прози. URL: <http://www.mova.info/Page2.aspx?l1=90>

Мыколенко Т. М. Специфика объективации весового признака в украинском языке: относительность равновесия

Аннотация. В статье выявлена типологическая специфика украинского языка – использование двух прилагательных для обозначения увеличенного веса объектов. Адъективы проанализированы в координатах семантики, частотности, синонимической реализации, терминологии.

Ключевые слова: типология, прилагательное, весовой признак, синонимия.

Mykolenko T. Specificity of objectivation of weight sign in the ukrainian language: balance relativity

Summary. The article reveals a typological specificity of the Ukrainian language – the use of two adjectives to denote an increased weight of objects. The adjectives “heavy” and “difficult” in the coordinates of semantics, frequency, synonymic realization, terminology are analyzed.

Key words: typology, adjective, weight sign, synonymy.